

АНАТОЛІЙ ІВЧЕНКО ЩЕ РАЗ ПРО ПИЛИПА З КОНОПЕЛЬ

Парадоксальність ситуації, коли надзвичайно важко визначити, чи є у складі фразеологізму ономастичний компонент, чи його нема, ілюструє історія етимологічних досліджень фразеології в різних слов'янських мовах.

Цікавою ілюстрацією до розв'язання цієї проблеми є історія з польсько-українсько-білоруським фразеологізмом *wyrwał się jak filip z konopi*, вискочив як Пилип з конопель, *выскачыў як Піліп з канпель*, який в українській та білоруській мовах має ономастичний компонент — ім'я *Пилип*, а в польській зараз орфографічно інтерпретується як одиниця, що у своєму складі не має ономастичних компонентів. Але так було не завжди.

1708 р. польський ксьондз Бенедикт Хмельовський у складеній ним енциклопедичній праці «Нові Афіни» навів легенду про походження цього виразу. В ній ішлося про якогось шляхтича Філіпа з селища Конопі. Під час важливого засідання сейму той, нібито, задрімав, а потім, прокинувшись, недоречно втрутився до дебатів, чим викликав загальний сміх у залі. Відтоді, як стверджує легенда, цей вираз набув поширення. Завдяки популярності книжки Б.Хмельовського легенда стала широковідомою і була використана багатьма укладачами збірників прислів'їв і приказок, зокрема й М.Номисом.

Першим засумнівався в історичності цієї легенди О.Даровський, який у 1874 р. надрукував у Познані книжку «Польські прислів'я, що стосуються шляхетських прізвищ та місцевостей». В ній він висунув нову гіпотезу, яка полягала в тому, що *Filip* — не ім'я шляхтича, а синонім до слова *заць*, яке, начебто, відоме на Україні, не утруднюючи себе посиланням на якісь лексикографічні джерела.

1884 р. в Кракові професор Й.Ростафінський видрукував книжку «Легенда про Пилипа з Конопель», у якій, проаналізувавши велику кількість історичних документів, переконливо довів міфічність шляхтича Пилипа та його селища Конопі. І таким чином остаточно поставив хрест на ономастичній природі компонентів цього фразеологізму в польській мові

Останнім часом інтерес до цього фразеологізму знову відновився, на цей раз завдяки зусиллям українських та білоруських дослідників. В.Ужченко вподобав гіпотезу Даровського, перейнявши її в іншого українського автора Ф.Медведева, навівши ряд структурно однорідних фразеологізмів, переважно з українських говірок, обґрунтовуючи ідею, що Пилип може бути лише зайцем, і що, начебто, таке слово відоме південно-західним говіркам української мови, але знову, як і його попередники, ніяк не документуючи це. (Ужченко В.Д. Вискочити як Пилип з конопель //Українська мова та література в школі. — 1983. — № 10. — С. 71-72). В.Коваль, навпаки, навів чимало аргументів на користь того, що *Піліп*, *Пилип*, *Filip* єдиний у трьох особах представник роду *homo sapiens*, та ще на додачу одурілий від запаху конопі, бо та, як відомо, речовина наркотична. (Коваль. Ї.І. Да паходження фразеалагізма як Піліп з канпель //Беларуская мова. — Мінск. — 1986. — С. 56-63). На жаль, обидві гіпотези недостатньо обґрунтовані власне фразеологічним матеріалом, тому ми вважаємо за доцільне ще раз повернутися до цього питання.

Виходячи з наявних гіпотез, можливе подвійне прочитання структурно-семантичної моделі, за якою створений цей фразеологізм: «*несподівано з'явитися + як+людина +з рослин*» та «*несподівано з'явитися + як +тварина + з рослин*».

Розгляньмо фразеологізми першої структурно-семантичної моделі, у складі яких є антропоніми: українські — *вирвався як Пилип з конопель* (Пирятинщина, Номис, 63), *вискочив як Пилип з конопі* (Київщина, Номис, 63), *вихопився як Пилип з конопель* (Франко 1907, 527), *гульк як Пилип з кукурудзів* (Ямпіль, Номис, 63), *вискочив як Марко з конопель*, *вискочив як Кіндрат з конопель* (Вінницька обл., Доленко, 137), *вискочив як Сень з конопель* (Нагуєвичі, Франко 1901, 195), *вискочив як Кузьма з маку* (с. Виноградове, Херсонська обл. Карт. авт.), *вискочив як Панько з маку* (Вінницька обл., Доленко, 137); білоруські — *выскачыць як Піліп з канпель* (Мстиславщина, Юрчанка, 239), *выскачыў (вырваўся) як Піліп*

(*Раман*) з *канпель* (Выслоўі, 298). Але людина може бути і безіменна: українські *вискочив як козак з маку* (Коломия, Франко 1901, 188; Київщина, Новосельський 2,259), *вихопився як козак з маку* (Франко 1907, 280), *вискочив як голий козак з маку* (Київщина, Галичина, Номис, 146), *вискочив як голий з конопель* (Вінницька обл., Доленко, 137), *вискочив як голий з маку* (Остерщина, Номис, 146), *вихопився як голий з маку* (Галичина, Номис, 146), *вирвався як гола з конопель* (Войників, Калуський пов., Франко 1901, 186); білоруські — *выскачыў як казак з маку* (Выслоўі, 298), *выскачыў (вырваўся) як шляхціц з канпель* (Выслоўі, 298). У російській мові фразеологізми цієї моделі нам невідомі.

У західнослов'янських мовах, окрім польських фразеологізмів *wyrwał się jak filip z konopi* (НКПП, 566), *wyrwał się jak konopacki* (НКПП 2, 115), відомі також чеські *vyrval se jak Filip z konopí* (Заоралек, 481), що кваліфікується як запозичення з польської мови, та трохи з відмінним значенням *vyletěl jak Michal z konopí* «несподівано з'явився» (Заоралек, 531) і словацький *vuzera ako Filip z konopí, že je i on tu* «недоречно виглядає» (Затурецький, 204).

Фразеологізми другої моделі з тваринним компонентом менш численні: українські — *вирвався як заєць з конопель* (Галичина, Поділля, Номис, 86), *вирвався як заєць з-під куща* (УНПП, 534), *вилетіла як гала з колонень* (Войнилів, Калуський пов., Франко 1905, 310); білоруські — *выскачыў як певень з канпель* (Выслоўі, 298), *выскачыў як жаба з куста* (Выслоўі, 298); польський — *wyskoczył jak kuropatwa z oziminy* (НКПП 3, 203); чеський — *vyletěl jako zajíc ze rži* (Заоралек, 617). Але значення фразеологізмів цієї образної моделі трохи інші: «несподівано з'явитися», «перелякано втекти». В кожному з висловів цієї моделі не зафіксовано значення «зробити недоречний вчинок, недоречно висловитися», центрального в першій моделі. Фразеологізми першої моделі, до котрої входить і наш фразеологізм, мають виразно антропонімічний характер, і виключати його з цього ряду немає ніяких підстав. Переконливим аргументом проти ототожнення Пилипа з зайцем залишається те, що досі в жодному з слов'янських лексикографічних джерел або в фольклорних текстах не зафіксоване подібне найменування зайця. Заради об'єктивності зазначимо, що О.Гура, який подав надзвичайно докладний етнолінгвістичний опис зайця, серед його найменувань наводить випадки використання антропонімів у цій функції; це зафіксовані в південно-східній Польщі імена *Jasek, Jas*, у піснях на Харківщині — *заюшка-Степанушка*, в українській загадці *бідний Савка*, в північно-російських піснях *Сенька-косой*. Але в антропонімічній фразеологічній моделі ці імена відсутні.

Аналіз імен, які варіюються в цій фразеологічній моделі (українські: *Пилип, Кузьма, Сень, Панько, Марко, Кіндрат*; білоруські: *Піліп, Раман*; польське — *Filip*, чеські: *Filip, Michal*, словацьке — *Filip*) свідчить про їхнє селянське походження та широке розповсюдження. Ареальний аналіз фразеологізмів з ними переконливо засвідчує центральне місце імені *Пилип* та рослини *конопель*. Фразеологізми з іншими антропонімами та іншими видами рослин мають локальний характер і, можливо, вторинне походження.

Залишається нерозв'язаним питання, чому Пилип спочатку лізе у коноплі, потім з них вискакує і чому цей його вчинок породжує значення недоречності у фразеологізмі.

Найранішою фіксацією нашого фразеологізму в польській мові є 1562 р., тому доречно припустити, що десь у XV—XVI століттях він виник на території сучасної України, бо саме тут зафіксований найвищий рівень варіювання моделі, до якої він входить. Це була доба постійних татарських наїздів на українські землі, під час яких селяни ховалися по лісах та яругах, а якщо не встигали, то — недалеко від хати. Коноплі для того надавалися якнайкраще, бо це найвища з культивованих у нашій зоні рослин. Під час ворожого нападу лише недоумкувата людина могла вискочити із своєї криївки. Анекдоти з подібним сюжетом відомі на усій території України, хіба що в ролі напасників можуть бути турки або розбійники. Що стосується антропоніма *Пилип*, то у фразеології та в прислів'ях і приказках різних слов'янських народів він має виразні ознаки недоумкуватості, наведемо лише кілька прикладів з української: *прилип як до Гандзі Пилип* (Номис, 55), *Пилип до стіни прилип* (Номис, 250), *Пилип до гайна прилип* (Номис, 250), *нічого не роби, тільки Пилипа жени* (Номис, 54) та чеської: *stojí jako Filip, stojí jako Filip u smetany, směje se jako hloupy Filip*

(Заоралек, 481). Власне, таких свідчень про дурість Пилипа можна відшукати чимало. Таким чином, реконструйована структурно-семантична модель нашого фразеологізму уявляється у такому вигляді «*вискочив + як + дурень + з криївки = недоречно виявив себе → недоречно висловився → зробив недоречний вчинок*».